

Un model de formació permanent de l'entrenador de futbol

■ **JOSÉ MARÍA YAGÜE CABEZÓN**

Professor de la Facultat de Ciències de l'Activitat Física i l'Esport. Universitat de Lleó

■ **ANTONIO FRAILE ARANDA**

Catedràtic de Didàctica de l'Expressió Corporal. Universitat de Valladolid

■ **MARTÍN RODRÍGUEZ ROJO**

Catedràtic de Didàctica. Universitat de Valladolid

■ *Paraules clau*

Formació permanent, Futbol, Entrenador, Reflexió, Col·laboració

Resum

L'article descriu els detalls d'una investigació qualitativa sobre la formació permanent d'un grup d'entrenadors de futbol base de Lleó, i també el disseny, experimentació i avaluació del programa consensuat de formació per a aquest grup d'entrenadors, a través d'un Seminari de treball col·laboratiu, que encara que segueix les pautes marcades pels seus participants, també pren com a referència els déficits de formació trobats en la formació inicial. El model d'entrenador que proposem és el d'un tècnic pràctic, reflexiu i investigador de la pràctica del futbol mitjançant un treball col·laboratiu amb els seus companys.

Introducció

L'estudi que exposem és l'avaluació d'un programa consensuat de formació permanent per a un grup d'entrenadors de Lleó a través d'un Seminari de treball col·laboratiu. El programa és avaluat seguint un model interpretatiu i naturalista, i recull l'evolució d'aquest grup d'entrenadors que, durant dos anys, ha participat en el Seminari de Formació com un grup de discussió. El treball va encaminat a fer que els tècnics esportius en futbol s'acostumin a un treball de col·laboració i cooperació, mitjançant un procés de planificació, acció, observació i reflexió.

Pretenem de descobrir els canvis que el Seminari de Formació Permanent ha produït en els participants. El model formatiu que proposem va orientat a la indagació i està basat en els estudis realitzats per Stenhouse (1987), Shön (1992), Fraile (1993), Devís (1994), Ibáñez Godoy (1996), etc., autors amb una concepció del professional com a pràctic i reflexiu. Aquest model es fonamenta, com diu Viciano i Cantó (1994), en la perspectiva humanista, en la qual l'entrenador és quelcom més que un tecnòleg reproductor d'habilitats; al contrari, se centra en la dimensió relacional de l'entrenament, entenent com a part del seu ensenyament la reflexió en l'acció i per a l'acció. Finalment, entre els antecedents de l'experiència podem comptar amb la influència del nucli d'investigació de la Facultat de Ciències de l'Activitat Física i de l'Esport de Granada (Delgado Noguera, del Villar,

Medina, Romero...) mitjançant les seves tesis i escrits sobre l'Anàlisi dels Processos de Formació del Professorat d'Educació Física i de l'Entrenador.

La població objecte d'estudi és un grup d'entrenadors que es constitueix en seminari de treball per compartir experiències i també per compensar les possibles deficiències de la seva formació inicial. Són 10 entrenadors de futbol de diferents equips de Lleó. La major part eren entrenadors joves, amb menys de 35 anys i amb una clara incidència en la franja entre 20 i 30 anys.

La motivació expressada pels entrenadors per participar en el seminari se centra en l'adquisició de més coneixements mitjançant una via no tan teòrica com la rebuda a l'escola d'entrenadors i en l'intercanvi d'experiències amb companys.

"L'oportunitat d'adquirir més coneixements sobre un tema que m'interessa, la posada en comú d'experiències d'altres companys, exposar les meves idees i formes de treball..." (E).

"Ampliar i consolidar els meus coneixements a través d'una via no tan teòrica" (A).

Objectius, continguts i activitats de la investigació

El Seminari de formació permanent s'ha realitzat en dos cursos. Aquests es poden identificar com a dues fases, cadascuna amb objectius i continguts molt diferenciats:

■ **Abstract**

The article describes the details of a qualitative investigation on the permanent formation of a group of basic football trainers in León: as well as the design, experimentation and evaluation of the agreed programme of formation for this group of trainers through a seminary of collaborative work, which, as well as following the guide lines indicated by its participants, also takes as reference the shortages of formation found in the initial formation. The trainer model that we propose is that of practical, reflexive investigator of his practice through work assisted by his companions.

■ **Key words**

Permanent formation, Football, Trainer, Reflection, Collaboration

1a Fase. Fase d'organització i posada en funcionament del Seminari

Les primeres reunions van tenir un caràcter informatiu i de negociació sobre els objectius i la metodologia a seguir, basada a aprendre a través d'un procés d'anàlisi i reflexió de la pràctica quotidiana. No eren xerrades d'experts, els experts érem tots. Inicialment vam negociar els possibles temes de debat, l'horari, la periodicitat de les reunions. El compromís dels participants es va concretar en la necessitat de portar un diari de camp i facilitar l'observació dels entrenaments. L'investigador es compromet a facilitar la recerca de bibliografia dels temes escollits i col·laborar-hi, a moderar les reunions, a portar un registre d'aquestes, a mantenir l'anonimat dels participants en les publicacions i a analitzar i interpretar les dades de la investigació. (Quadre 1)

Des del punt de vista de la negociació, el factor més significatiu va ser el desig dels participants d'ampliar el seu bagatge de recursos per entrenar futbol; no van tenir compensació econòmica ni cap altra mena de reconeixement pel fet d'assistir a la investigació.

Les reunions d'aquesta 1a Fase del Seminari van consistir a debatre aspectes de la formació de l'entrenador que els participants consideraven interessants per al seu treball. El procés que vam seguir va ser el següent:

- Escollir un tema de preocupació acceptat per la gran majoria del grup.
- Buscar llibres i articles que tractessin el tema.
- Debatre, dialogar i exposar les experiències de cadascú sobre l'assumpte a tractar.
- Elaborar conclusions sobre el tema treballat.

La figura número 1 assenyalava els principals aspectes portats a terme en aquesta primera fase del seminari.

■ QUADRE 1.

OFERTA DEL COORDINADOR	COMPROMÍS DELS PARTICIPANTS
<ul style="list-style-type: none"> ■ Compensar la formació inicial ■ Suport personal i bibliogràfic ■ Dirigir la investigació ■ Confidencialitat i privadesa 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Possibilitat d'ésser observat ■ Temps per a reunir-se ■ Elaborar un diari de camp ■ Participar en les reunions de grup

■ FIGURA 1. Quadre general de la 1a fase del Seminari.

OBJECTIUS	CONTINGUTS	ACTIVITATS	RECOLLIDA DE DADES
<ul style="list-style-type: none"> ■ Conèixer la base terminològica i filosòfica de la investigació qualitativa. ■ Conèixer i utilitzar els instruments d'investigació per a l'estudi de la realitat. ■ Desenvolupar, ampliar i completar la formació inicial rebuda a l'Escola d'Entrenadors. ■ Familiaritzar-se amb la dinàmica de treball en grup a través dels debats, diàlegs, etc. ■ Afavorir la tolerància i la reflexió a través d'un treball en grup. 	<p>CONCEPTUAL</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ Coneixement de la terminologia i dels instruments de la investigació. ■ La programació d'una temporada de Futbol. ■ La sessió d'entrenament. ■ L'escalfament. ■ El sistema 1-4-4-2. <p>PROCEDIMENTAL</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ La tècnica de la discussió i el debat com a exercici de la tolerància. ■ Exposicions i col·loquis sobre problemes sorgits en els entrenaments. <p>ACTITUDINALS</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ Normes de funcionament de les reunions del Seminari. 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Organització del seminari d'I-A: ■ Convocar entrenadors. ■ Presentar i negociar el programa del Seminari. ■ Lliurar materials de discussió per a revisar-los i estudiar-los. ■ Planificació del Seminari, en base als problemes més específics dels entrenadors del grup. ■ Reunions de discussió. ■ Exposicions de temes significatius per als entrenadors. 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Entrevista inicial als entrenadors. ■ Qüestionari. ■ Observació participant. ■ Observació externa (amiga crítica). ■ Enregistrament en àudio de les sessions del Seminari.

■ FIGURA 2.
Quadre general de la 2a fase del Seminari.

OBJECTIUS	CONTINGUTS	ACTIVITATS	RECOLLIDA DE DADES
<ul style="list-style-type: none"> ■ Canviar la metodologia d'entrenament, passant d'una pedagogia analítica a una de global. ■ Elaborar materials curriculars per solucionar les necessitats detectades. ■ Experimentar els materials i recollir dades per fer-ne l'anàlisi. ■ Fomentar el procés de programació-acció-observació-reflexió. ■ Intercanviar experiències a partir de la posada en pràctica dels materials curriculars elaborats, prenent com a base la reflexió crítica. ■ Millorar el desenvolupament professional mitjançant un treball en grup. 	<p>CONCEPTUAL</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ La direcció del partit. ■ El triangle entrenador, jugador i pares. ■ La diversió en l'entrenament. <p>PROCEDIMENTAL</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ Posada en pràctica dels materials. ■ El diari de camp com a instrument facilitador de la reflexió. ■ Anàlisi de la informació recollida en els entrenaments. ■ Estratègies de col·laboració entre els entrenadors. <p>ACTITUDINAL</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ Valoració de la reflexió i l'anàlisi com a accions que milloren la Formació Permanent. ■ La negociació com a fórmula d'enriquiment professional. 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Dissenyar materials. ■ Posada en pràctica i recollida de dades. ■ Anàlisi de les dades i interpretació. ■ Fer informes. ■ Reunions de grup. 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Entrevistes. ■ Qüestionaris. ■ Observació participant. ■ Observació externa (amiga crítica i grup d'observació de sessions). ■ Enregistrament en àudio de sessions del Seminari. ■ Entrevista final.

un pretext per arribar a una reflexió sobre l'acció. La posada en funcionament aniria acompanyada amb l'observació externa d'un grup d'alumnes de mestratge de futbol de l'INEF de Lleó.

Després de l'observació, portem a terme la triangulació entre l'entrenador, l'observador participant i l'investigador principal, per tal de proporcionar *feed-back* a l'entrenador observat, informar-lo sobre la seva actuació, la dels seus jugadors, les relacions entre objectius i activitats, la seva metodologia de treball... que es reflectien en un informe que defineix el perfil de cada entrenador.

La figura 2 assenyala els principals aspectes portats a terme en la 2a fase del seminari.

Metodologia de la investigació

El programa del seminari és avaluat seguint un model interpretatiu i naturalista, recollint l'evolució del grup de treball. Les tècniques utilitzades van ser: el grup de discussió, l'observació participant de l'investigador principal en les reunions i dels entrenadors quan practiquen, l'observació externa, tant de l'amiga crítica

com del grup d'alumnes de mestratge de l'INEF de Lleó, i les entrevistes. Els instruments de recollida de dades utilitzats van ser: l'enregistrament de l'investigador principal, el diari dels entrenadors i els enregistraments en àudio. (Quadre 2)

L'anàlisi de dades és un procés lent i costós en el qual la triangulació és una tècnica determinant. En la nostra investigació qualitativa vam realitzar tant la triangulació multiplicant mètodes, com la triangulació multiplicant persones.

Resultats del treball

Els resultats de la nostra investigació intenten de respondre les preguntes que ens vam formular; són el producte de l'organització de tots els materials de treball en unitats d'informació.

FORMACIÓ

El seminari de formació permanent, ha cobert algunes llacunes de la formació inicial, tot ampliant els continguts de l'entrenament del futbol?

En les primeres reunions del grup i en una entrevista inicial vam detectar carències i alguna

controvèrsia de la formació. Així, per exemple, la formació inicial va ser titllada de ser molt teòrica, aportar molts conceptes, però poc pràctica a l'hora d'aplicar els fonaments tecnicotàctics.

"Els cursos de formació són deficientes, perquè es limiten a la teoria, tiren de llibre, cal donar uns temaris, et donen apunts per estudiar-los i preparar-te per a l'examen. Et preparen per treure el carnet, no per ensenyar-te" (E).

En general, tots els comentaris convergeixen en una idea: els cursos es basen en la teoria, es donen un seguit de conceptes, però no la forma de fer-los operatius en el camp. El grup, tenint en compte aquesta situació de diagnòstic, decideix de tractar col·laborativament alguns temes, com ara la planificació de la temporada, la direcció d'equip, els sistemes de joc, el disseny i organització de les tasques a la sessió d'entrenament... Per exemple, els testimonis dels participants asseveren que es produeix el pas d'una programació basada en la recerca aleatòria de jocs i exercicis a una altra de més contextualitzada, on qualsevol tasca tingui una finalitat.

El procés que va seguir el grup va ser el següent: a partir de material bibliogràfic ofert habitualment per l'investigador oficial i en alguns casos per algun participant, entrar en una dinàmica discursiva i de debat, que permetés de donar solucions pràctiques als problemes detectats en els seus entrenaments.

■ QUADRE 2.

TÈCNiques DE RECOLLIDA DE DADES	INSTRUMENTS DE RECOLLIDA DE DADES
<ul style="list-style-type: none"> ■ El grup de discussió. ■ L'observació participant i externa. ■ Les entrevistes qualitatives. 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Enregistraments de l'investigador principal. ■ Diari d'entrenadors. ■ Els enregistraments en àudio.

REFLEXIÓ

Les discussions i el treball en grup, han afavorit un procés de socialització, i actituds per a l'anàlisi i la reflexió sobre la pràctica dels entrenadors de futbol?

El món dels entrenadors de futbol té una sèrie de tòpics, com ara la solitud, l'aïllament professional i l'egocentrisme de l'entrenador; això, que en l'alta competició pot semblar normal a causa de la quantitat d'interessos que hi ha en joc, en l'esport base sembla una cosa il·lògica, d'aquí ve que el nostre Seminari pretengués de trencar amb aquest immobilisme i individualisme.

Segons Delgado Noguera (1991), aspectes com ara la convivència, la cooperació, la participació, la cohesió, el respecte, el treball en equip i la sensibilitat cap als altres desenvolupen la socialització.

Aquest panorama dóna una idea de com va ser de difícil, en un principi, moderar les reunions del grup, per manca d'hàbits discursius. La dificultat per escoltar, dialogar i acceptar l'opinió dels altres era evident. Així i tot, considerem que, amb el temps, la dinàmica de discussions del Seminari va tenir un gran progrés i encara que és cert que en la primera fase la "sordesa" d'alguns era habitual, amb el pas del temps les discussions es van centrar i es van moderar amb més facilitat.

"... Amb el Seminari hem après a discutir. El Seminari m'ha fet més reflexiu sobre tot en l'actitud en dirigir els partits" (T).

Aquesta situació inicial, com hem dit anteriorment, es va anar encarrilant cap a actituds més comprensives, més racionals, més adreçades a tenir en compte el punt de vista dels altres. Vam observar, fins i tot, que amb el temps es van canviar els tons de veu, les actituds i, en general, uns

hàbits que van generar actituds més respectuoses. Els participants en el Seminari al començament no entraven en diàleg, podríem dir que les abocaven "pel broc gros", però posteriorment han parlat, han comentat, han interpretat i han pensat en relació amb els temes discutits.

Com a conclusió, s'aprecia una millor acceptació de les idees del company i per tant de la cooperació i la convivència dintre de la dinàmica de discussions de grup; i creiem que es van aconseguir alguns progressos en qüestions relacionades, per exemple, amb la comunicació entre entrenadors-companys, la interacció entrenador-jugador, etc.

"El Seminari és una forma de relació, d'aprendre coses, d'anar cap endavant. Sense el Seminari no haguéssim canviat idees. Jo ho veig molt positiu encara que només sigui per aquesta comunicació entre companys d'una professió" (M).

QUALITAT D'ENTRENAMENT

El Seminari, ha contribuït a millorar les sessions d'entrenament mitjançant un canvi en el model didàctic d'intervenció?

Al Seminari vam buscar un canvi de model d'intervenció, vam intentar de passar a un de més específic, perquè tots ens vam adonar que les activitats que es realitzen normalment s'executen sense oposició i per això tenen poca transferència al joc.

"Jo el problema que veig és que normalment entrenem el xut a porta sense oposició i quan arriba el partit et trobes amb tres..." (J).

Els paràmetres en què ens hem basat per a "certificar" el canvi de model són la utilització de jocs en l'entrenament i l'augment de material o de recursos en la implementació de les sessions (per exemple, més pilotes, dorsals, zones de joc...).

"El que ha canviat és que abans gairebé no es treballava amb la pilota i ara als dissenys d'entrenament que realitzem sí que hi ha pilota. Crec que aquesta idea es pot generalitzar" (P).

Altres aspectes per millorar la qualitat de les sessions són establir una millor estructuració de la sessió, una organització diferent dels continguts i una actuació en les pauses que es produeixen en canviar d'activitat.

"A mi el Seminari m'ha servit per estructurar la sessió de forma diferent de com ho feia fins ara: abans l'escalfament no el tenia estructurat d'aquesta manera i no treballava la tornada a la calma, abans acabava i punt. A la dutxa! També he variat la meua forma de programar, abans feia totes les sessions de dia en dia i ara agafo períodes més grans" (M).

En resum, creiem que la qualitat de les sessions, una de les nostres preocupacions bàsiques, es va millorar de forma considerable.

DESENVOLUPAMENT PROFESSIONAL

La metodologia col·laborativa del Seminari, és un instrument vàlid de desenvolupament professional?

L'entrenador, per assumir el seu paper d'investigador, haurà de qüestionar-se la pròpia pràctica, com a base del seu desenvolupament, i conèixer instruments metodològics que li permetin d'analitzar i reflexionar sobre la seva pràctica. A la nostra investigació, va ser la confecció del diari de camp el millor instrument que ens va permetre de reflexionar sobre l'acció i generar coneixement pràctic. Certament, el diari de camp va ser el fruit del Seminari, encara que la seva confecció és molt diferent. Els diaris més complets disposen tant de les activitats realitzades com de les possibles

solucions a les errades comeses, els sentiments de l'entrenador en implementar les sessions... Els més incomplets, únicament reflecteixen allò que s'ha realitzat en l'entrenament. Aquesta diferència té una relació directa amb la formació acadèmica rebuda pels participants, com major és la titulació acadèmica més rigor hi ha en la confecció del diari.

El treball col·laboratiu realitzat en el nostre estudi permet de reflexionar i discutir sobre la pràctica, donar als entrenadors la possibilitat de desenvolupar-se professionalment, abandonar l'aïllament professional i aprendre en conjunt els uns dels altres.

"El treball en grup és un model de formació molt positiu, perquè és una forma d'aprendre més real, es poden aprendre coses més properes als problemes de cadascú i, a més a més, l'experiència d'un serveix per als altres" (F).

Conclusions i perspectiva per a futures investigacions

De la interpretació de la informació recollida al Seminari de formació permanent es desprenen les conclusions següents:

- El Seminari compensa algunes llacunes de la formació inicial.
- El Seminari ha afavorit la socialització i l'actitud de reflexió en la pràctica i sobre la pràctica dels entrenadors.
- El Seminari de formació ha proporcionat més qualitat a l'entrenament amb la introducció del joc d'aplicació tàctic i actuant sobre alguns aspectes didàctics.
- La metodologia del Seminari ha potenciat el desenvolupament professional dels entrenadors mitjançant la investigació de la pròpia pràctica i la participació en un treball col·laboratiu.

La investigació desenvolupada pot ser un suport útil per a altres estudis en la formació d'entrenadors, i per introduir alguns canvis en la proposta de formació dels entrenadors de futbol, tant en la formació inicial com en la permanent.

En relació amb la formació inicial

Desenvolupar una proposta de formació inicial de l'entrenador de futbol, amb una

orientació més col·laborativa i pràctica, en la qual la problemàtica de l'entrenament sigui la generadora del currículum. L'Escola Nacional d'entrenadors de futbol, segons això, hauria d'incrementar la parcel·la psicopedagògica que permeti als entrenadors un treball reflexiu sobre la pròpia pràctica, afegir alguna assignatura, com ara la direcció d'equip, fonamental per a la missió de la conducció de persones, replantejar-se els enfocaments d'algunes assignatures.

El professorat de les escoles d'entrenadors podria actuar com a dinamitzador de grups de treball, no només per supervisar-ne les pràctiques sinó també per facilitar reunions de grup on es generi coneixement pràctic. Es tractaria de potenciar la figura del "formador de formadors", persona encarregada de coordinar, dirigir o organitzar seminaris. Aquesta figura ajudaria els entrenadors a reflexionar sobre "Què entrenar", "Com entrenar", "Per què i per a què entrenar", ajudaria a desenvolupar actituds que els permetin d'arribar a compartir col·laborativament les seves idees, estratègies, materials, activitats... sempre amb l'objecte de millorar la seva actuació professional.

En relació amb la formació permanent

La formació permanent dels entrenadors de futbol es porta més a terme mitjançant activitats informatives (Cursos, Congressos, etc.) que no pas participatives (Seminaris, Grups de treball, etc.). Creiem que s'ha d'invertir aquesta orientació i introduir-hi el maneig de la metodologia qualitativa per convertir l'entrenador en un investigador de la seva pròpia pràctica, per la qual cosa l'Administració, a través de l'Escola d'Entrenadors de futbol, hauria d'obligar, amb una periodicitat d'un nombre determinat d'anys, a realitzar aquestes activitats de reciclatge. S'ha de considerar la formació permanent com a obligatòria, per la qual cosa l'Administració haurà de facilitar a l'entrenador els mitjans i recursos suficients perquè es realitzi efectivament. Aquesta formació s'ha d'institucionalitzar i s'executaria amb la col·laboració de diferents institucions de formació (Facultats de l'Esport, Escola d'Entrenadors, etc.).

Bibliografia

- Blázquez Ángel, M. J. (1996). *La investigación-acción: Un reto para el profesorado*. Barcelona: INDE.
- Del Villar Álvarez, F. (1983). *El desarrollo del conocimiento práctico de los profesores de educación física, a través de un programa de análisis de la práctica docente. Un estudio de casos en formación inicial*. Tesis doctoral. Universitat de Granada. Granada.
- Delgado Noguera, M. A. (1991). *Análisis de los comportamientos docentes del entrenador*. Master en Alto Rendimiento Deportivo. Módulo 1.1.3. Centro Olímpico de Estudios Superiores. Comité Olímpico Español. Madrid.
- Devís Devís, J. (1994). *Educación Física y desarrollo del currículum: un estudio de casos en investigación colaborativa*. Tesis doctoral inèdita. Universitat de València. València.
- Fraile, A. (1993). *Un modelo de formación permanente para el profesorado de educación física*. Tesis doctoral. UNED. Madrid.
- (1995). La investigación-acción instrumento de formación permanente del profesorado de educación física. *Apunts: Educación Física* (46).
- Fraile, A. i Martín, F. J. (1992). La Educación Física: una experiencia de formación permanente. *Perspectivas de la Actividad Física y el Deporte* (9).
- García Ruso, H. M^a. (1997). *La formación del profesorado de Educación Física: problemas y expectativas*. INDE: Barcelona.
- Ibáñez Godoy, S. J. (1996). *Análisis del proceso de formación del entrenador español de baloncesto*. Tesis doctoral. Universitat de Granada. Granada.
- Latorre, A. i González, R. (1987). *El maestro investigador. La investigación en el aula*. Biblioteca del maestro. Grao. Barcelona.
- Lorenzo, F. i Yagüe, J. M. (1995). Unidad Didáctica para la ESO. La integración del Fútbol en la Educación Física. *Revista de Educación Física* (62).
- Medina Rivilla, A. i Duran, J. (1995). *La formación de técnicos deportivos*. IV Cursos de verano de la UNED, Ávila.
- Pérez Serrano, M. G. (1994). *Investigación cualitativa. Retos e Interrogantes I Métodos II Técnicas y Análisis de Datos*. Madrid: La Muralla.
- Raya, A. (1990). *Efecto diferencial del tipo de entrenamiento en el aprendizaje de algunos gestos técnicos en la iniciación al fútbol*. Tesis doctoral inèdita. Granada.
- Sánchez Bañuelos, F. (1984). *Bases para una didáctica de la Educación Física y el Deporte*. Madrid: Gymnos.
- Schön, D.A. (1992). *La formación de profesionales reflexivos. Hacia un nuevo diseño de la enseñanza y el aprendizaje en las profesiones*. Barcelona: MEC-Paidós.
- Sparkes, A. (1993). Problemas éticos en la investigación de paradigmas alternativos: de la dinámica del compromiso a la política de la representación, a *II Encuentro Unisport sobre sociología deportiva: Investigación alternativa en educación física*. Unisport. Documentación. Màlaga.
- Stenhouse, L. (1987). *Investigación como base de la enseñanza*. Madrid: Ediciones Morata.
- Tinning, R. (1992). *Educación Física: la escuela y sus profesores*. Universitat de València. València.